

Balio Sruogos laiškas Vandai Daugirdaitei-Sruogienei, 1944-05-28, iš Štuthofo - į Vilnių

Lager, d. 28 Mai 1944

Balys Sruoga
Lager Stuthof b/Danzig
Block XI

Lager, d. 28 Mai 1944

Vanduk, mylimai! Gestern kam Dein Brief v. 12-V, – er ist, also, geschrieben vor den Ereignissen bei Ihnen. Vanduk, ich weiss alle Deine Sorgen u. Erlebnissen, – ich habe gutes Gefühl dafür. Diesjährigen Sorgen sind breiter, als die des vorigen Jahres, doch sie sind oberflächlicher u. schneller heilbar. Es gibt kein Böses, aus dem das Gute nicht herausging, – das muss man erinnern in diesen Tagen. Dafür bin ich absolut sicher. Nur den Mut u. Kaltblut nicht verlieren. Die Zeit geht viel schneller, als denken u. fühlen wir. Ich werde bei Euch schneller, als wir erwarten. Du hast im Traum mein richtiges Bild gesehen, nur bin ich jetzt nicht mager. Ich sehe so aus immer gerade in diesen Tagen, wann Dir es schwer geht (beide Dalias Krankheiten, u. s. w.). Fatalerweise fühle ich immer dein Zustand – u. finde dann kein Ausweg. Sonst bin ich munter u. tief ironisch, – nicht über die Leute, mit denen ich umkomme, sondern über die breite Welt. Mit Leuten komme ich gut aus. Ich habe hier keinen innigen Freunden, doch habe ich keinen Feinden. Ich streite nie (ähnlich, wie Du!), zanke niemals, spreche keine bösen Worte. Ich bin gesund. In voriger Woche war ich in Danzig neue Brille zu bestellen. Die Ärzte in der akademischen Klinik haben mich sehr gewissenhaft untersucht, neue Brille zugeschrieben u. angefordert nach 8 Tage nochmals zu kommen. Sie könnten nicht entscheiden, die Augenschmerzen kamen von der schwachen Brille oder gibt es vielleicht welche Krankheit. Sie sagten, soll ich kein Angst haben, es ist nichts gefährliches, aber sie wollen gewissenhaft mir helfen. Alles das stimmt. Die Ärzte waren mit mir sehr gut u. sorgsam, untersuchten über eine Stunde. Die Reise nach Danzig macht ein Vergnügen. Ich habe den Frühling gesehen, die Gartenblüte, den Vogelgesang... Ja, heute ist gerade erste Pfingstentag. Erinnerst Du, Vanduk, unseren Jugendspfingsten? Na, ja, – wir werden noch bessere haben! Deine Paketen No 36 u. 37 habe ich schon, – so reich, so sorgsam, so liebesvoll gefüllt! Ja, wohin soll ich Dir nächstes Brief schreiben, – noch nach Vilnius, oder wirst Du schon bei dem Vater sein? Habe keinen Angst von der Zukunft, – ich bin froh über Sie! Die Danziger Zeitungen schreiben sehr viel über die kommenden grossen Ereignissen dieses Jahres, – vielleicht haben sie Recht. Nur sei nicht traurig, Vanduk, – wegen mich fürchte nicht. Daliūkšti, mielas! Du bist junger, du kannst alles besser vertragen. Hilfe Mama in schweren Stunden, – bringe den Geist der Jugend, der Frischheit, – bringe die Trostlosigkeit des menschlichen Frühlings! Gestern Du hast Prüfungen in der Musikschule bestanden, – natürlich, Du hast gut gemacht, – ich gratuliere Dich u. freue mit Dir zusammen! Ich bin weit von Dir, doch sehe ich Dich u. fühle. Scheint es Dir nicht, dass bin ich noch gestern bei Euch gewesen? Mir scheint es so! Hiermit schicke ich Dir einige Gedanken über die Romantik des Theaters, nur weiss ich nicht, ob wirst Du das erhalten. Vanduk, Daliūkšti, – meine guten Geistern! Seit ersten Mai bin ich ziemlich verändert. Wenn es Ihnen wird alles gut gehen, ich werde bis zum Kriegsende Kopf hoch halten. Je strenger ist die Zeit, je mehr Mut u. Lebensgeist fühle ich in mir. Vielleicht ist es bestimmt besser, dass bisher bin ich nicht aus dem Lager herausgelassen. Für diese Meinung gibt es Gründe. Schlecht, dass ich Euch kann nichts helfen, sogar Sie sollen für mich sorgen. Sonst... ja, sonst die Welt ist nicht nur Tragödien, sondern auch Komödienvoll. Wie sagte Napoleon: vom Grossen zum Komischen ist nur ein Schritt. Grüsse Sie und bedanke unsere Einwohner, meinen Kollegen, unseren Nachbarn, – auch gute Grüsse für Fräulein Marija, – na, ja,

und Theaterleute! Ich denke, es ist besser Euch bis Herbst beim Vater zu bleiben. Der Vater braucht Eure Kräfte, u. das Leben soll da ruhiger sein. Ich träume auch über das Leben im Dorf. Vanduk, Daliūkšti! Ich bin Euch grenzenlos dankbar für Ihre Güte, – u. bin ich stolz mit Euch! Sie wissen, wie tief sind sie in meinem Wesen! Es lebe der Frühling, es lebe der Morgenrot, es lebe das Leben, – munteres, lachendes, freies – freies Leben!

Jūsų Baliuks [1r] // [1v] //

Balys Sruoga
Stutthofo stovykla prie Dancigo
XI blokas

Stovykla, 1944 [m.] gegužės 28 d.

Vanduk, mylima! Vakar atėjo Tavo V-12 laiškas, – vadinasi, jis parašytas dar iki įvykių pas Jus. Vanduk, aš žinau visus Tavo rūpesčius ir išgyvenimus, – turiu gerą nuojautą. Šiometinių rūpesčių ratas platesnis, nei pernai, bet jie paviršutiniškesni ir greičiau išsprendžiami. Nėra to blogo, kas neišeitų į gera, – tai turit prisiminti šiomis dienomis. Tuo esu visiškai tikras. Tik neprarask drąsos ir šalto kraujo. Laikas bėga daug greičiau, nei mes galvojame ir jaučiam. Aš būsiu pas Jus daug greičiau, nei mes tikimės [1]. Sapne regėjai tikrąjį mano atvaizdą, tik dabar nesu sulysęs. Aš taip atrodau kaip tik tomis dienomis, kai Tau sunku (Dalis ligos ir kt.). Lemtingu būdu aš visuomet jaučiu Tave – ir tada nerandu išeities. Šiaip aš žvalus ir giliai ironiškas – ne žmonių, su kuriais žūstu, bet viso plačiojo pasaulio atžvilgiu. Su žmonėmis aš gerai sugyvenu. Neturiu čia nuoširdžių draugų, bet neturiu ir priešų. Niekad nesiginčiju (kaip ir Tu!), niekad nesibaru, nesakau piktų žodžių. Esu sveikas. Praeitą savaitę buvau Dancige užsisakyti naujų akinių [2]. Gydytojai akademinėje klinikoje mane labai rūpestingai apžiūrėjo, išrašė naujus akinius ir paragino dar kartą atvykti po 8 dienų. Jie negalėjo nuspręsti, ar akių skausmai atsirado dėl silpnų akinių, ar dėl kokios nors ligos. Sakė, kad nesibaiminčiau, nieko pavojingo, bet jie nori sąžiningai man padėti. Visa tai tiesa. Gydytojai man buvo labai geri ir rūpestingi, tyrė daugiau nei valandą. Kelionė į Dancigą buvo maloni [3]. Aš mačiau pavasarį, žydinčius sodus, girdėjau paukščių giesmes... Taip, šiandien kaip tik pirmoji Sekminių diena. Ar Tu prisimeni, Vanduk, mūsų jaunystės Sekminės? [4] Na, taip, – mes dar sulauksim geresnių! Tavo siuntiniai nr. 36 ir 37 jau pas mane, – jie tokie turiningi, taip rūpestingai, su tokia meile paruošti! [5] Taip, kur man rašyti Tau kitą laišką, – ar dar į Vilnių, ar Tu jau būsi pas Tėvą? Nebijok ateities, – aš esu ramus dėl jos! Dancigo laikraščiai labai daug rašo apie būsimus didelius šių metų įvykius, – turbūt jie teisūs. Tik neliūdėk, Vanduk, – dėl manęs nebijok. Daliūkšti mielas! Tu esi jaunesnė, tu gali viską lengviau pakelti. Sunkiomis valandomis padėk Mamai, – įkvėpk jaunystės dvasią, gaivumo – suteik žmogiškojo pavasario paguodą! Vakar išlaikė egzaminus muzikos mokykloje, – žinoma, Tau gerai pasisekė, – sveikinu ir džiaugiuosi kartu su Tavim! Esu toli nuo Tavęs, bet matau ir jaučiu Tave. Ar Tau neatrodo, kad dar vakar buvau pas Jus? Man taip regis! Siunčiu Tau šiek tiek minčių apie teatro romantiką [6], tik nežinau, ar gausi. Vanduk, Daliūkšti, – mano gerosios dvasios! Nuo gegužės pirmosios aš gerokai pasikeičiau. Jei Jums viskas gerai seksis, karo pabaigos sulauksiu iškėlęs galvą. Kuo atšiauresnis laikas, tuo daugiau savyje jaučiu drąsos ir noro gyventi. Gal tikrai geriau, kad iki šiol nesu paleistas iš lagerio. Ši nuomonė pagrįsta. Blogai, kad negaliu Jums niekuo padėti, netgi Jūs turit rūpintis manimi. Be to... na, be to, pasaulis pilnas ne vien tragedijų, bet ir komedijų. Kaip sakė Napoleonas, nuo didingo iki juokingo tik vienas žingsnis [7]. Perduok linkėjimus ir padėkok mūsų gyventojams, mano kolegoms, mūsų kaimynams, – taip pat geri linkėjimai panelei Marijai [8], – na, taip, ir žmonėms iš teatro! Manau, kad Jums geriau iki rudens pasilikti pas Tėvą [9]. Jam reikia Jūsų stiprybės, ir gyvenimas ten turėtų būti ramesnis. Aš taip pat

svajoju apie gyvenimą kaime. Vanduk, Daliūkšti! Esu Jums be galo dėkingas už Jūsų gerumą, – ir didžiuojusi Jumis! Jūs žinot, kaip giliai esat mano sieloj! Tegyvuoja pavasaris, tegyvuoja aušra, tegyvuoja gyvenimas, – drąsus, pilnas juoko, laisvas laisvas gyvenimas!

Jūsų Baliuks [1r] // [1v] //

KOMENTARAI

[1] Balys Sruoga aprašė esesininkų nuotaikų, susijusių su vokiečių pralaimimu karu, kaitą Štuthofo lageryje: „Į 1944 metų pabaigą ėmė vis aiškiau ir aiškiau pasireikšti lagerio išsigimimo p[er]a[is]tymai.

Kol dar kovos vyko kažkur toli už Rytprūsių sienų, mūsų esesninkai buvo tvirtos dvasios ir nepalenkiamo kūno. Jie šventai pasitikėjo Hitlerio apvaizda ir mūsų žydžių iškastais pasienio apkasų grioviais. Karo veiksmam ėmus persimesti per sieną, net ir drąsiausių kalinių atžvilgiu esesninkų nuotaika ėmė kristi it lašelis iš nosies.

Teisybė, esesninkų tarpe buvo jau ne vienas toks, kuris [dar] viduvasary ėmė kalbėti, kad karas jau prakištas, ir be paliovos pradėjo lakti degtinę“ (Balys Sruoga, *Dievų miškas*, (ser. Lietuvių literatūros lobynas. XX amžius, Nr. 3), redagavo Donata Linčiuvienė, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005, p. 360).

[2] Balys Sruoga, gavęs Štuthofo gydytojo Otto Heidlio leidimą, keletą kartų lankėsi Dancige: „Kadangi lageryje akių gydytojo specialisto nebuvo, Heidelis paskiriam kaliniam leisdavo savo lėšomis važiuoti į Gdanską, kad juos tenai apžiūrėtų specialistai. Man akys jau vienuolika mėnesių be paliovos skaudėjo. Heidelis leido ir man pasivažinėti į Gdanską, – net tris kartus nuvažiuoti“ (Balys Sruoga, *Dievų miškas*, (ser. Lietuvių literatūros lobynas. XX amžius, Nr. 3), redagavo Donata Linčiuvienė, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005, p. 360).

[3] Balys Sruoga aprašė keletą kelionės į Dancigą epizodų: „Man buvo leista važiuoti civiliniais drabužiais, ant kurių tik maži katorgininko plažymėliai tebuvo prisiūti, – tų ženklelių reikšmės nežinau negalėjo suvokti, [kas per paukštis ir aš esu]. Lydi mane specialus esesninkas palydovas, su kuriuo drauge ir traukinėje sėdime, ir pypkeles traukiame, ir šnekučiuojamės it seni bičiuliai. Gdanskio akių klinikos vedėjas – profesorius, sužinojęs, kas aš esu, tyrinėja mano akis pusantros valandos, bičiuliškai, kolegiškai šnekasi, visai nekreipdamas dėmesio, kad už durų eilės laukia visas būrys vokiečių, kurių tarpe kiti net su partijos ženkleliais ant krūtinės, nekreipdamas dėmesio į tai, kad mano palydovas liko prie durų stovėti, – kad jo niekas ne tik atsistoti nepakvietė, – niekas jam ir gero žodelio nepratarė. Mano palydovui buvo įsakyta stropiai sergėti, kad aš po miestą nesivalčiuočiau, su niekuo nesusitikčiau ir nekalbėčiau, – sėdėčiau kur nors uždarytas nuo traukinio iki traukinio. Iš klinikos mudu su palydovu nudrožėme stačiai į... *Ratskeller* – geriausių Gdanske pietų valgyti, kur valgo aukštoji miesto valdininkija. Mano palydovas turėjo maisto kortelių, o aš – pinigų. Jis gerai žinojo, kad man pinigai turėti yra griežtai draudžiama. Bet jo akivaizdoje aš mokėjau savo pinigais ir už pietus, ir už alų, kurio mandagios padavėjos mudviem nesigailėjo. Paskui apėjome dar kokias septynias smukles, bebandydamialaus rūši ir vyno beieškodami. Aš to vyno jau būčiau slapta gavęs pas vieną smuklininką, Gdanskio miesto tarybos narį, pilvūzą tokį su partijos ženklu, bet visą reikalą pagadino mano palydovas. Kai tik jį smuklininkas pamatė – visas pažaliavo iš baimės. Kaipgi aš jį galėjau įtikinti, kad ir šis esesninkas vyno nori, ir išgėręs – nesikandžioja? Kad jis vyno nori – smuklininkas tikėjo, bet kad jis nesikandžioja, – ne, jis tokiais dalykais patikėti negalėjo! Kitą kartą važiuoju Gdansk[an] su kitu esesninku. Pasilikę dviese, šnekučiuojamės politiniais reikalais visiškai laisvai, – ne visai kvailo berno būta. Privažiavus Gdanską sako jis man: – Aš paleisčiau po miestą tave vieną vaikščioti, bet gali kas nors kartais tavęs dokumentų paklausti. Įtars, kad iš lagerio pabėgai, – tuomet ir tau, ir man bus blogai. Geriau vaikščiokim kartu. Vaikštom mudu po Gdanską, apžiūrinėjam visas miesto išmasybes. Užeinam į vieną smuklę, į kitą... Vienoj tuščioj smuklėje prie mūsų prikimba smuklininkas su politika – tuomet kaip tiksliai buvo prasidėjęs sąjungininkų desantas Normandijoje. – Mano nuomone, – mušasi į krūtinę smuklininkas, – labai gerai padaryta, kad leido anglam ir amerikiečiam išlipti į sausumą. Mano nuomone, kam mum plaukti pas juos jų mušti, jeigu galima palaukti, kol jie patys čia plauks, ir mes čia juos išmušime! – O, taip, – pritaria mano palydovas, – tegu tiksliai jie priveža daugiau savo kariuomenės! Mes čia juos visus ištašysim – ir karas bus baigtas! – Bet, mano nuomone, – kryžiuojasi smuklininkas, – pabrėžiu, mano asmenine nuomone, reikėtų užimti ir anglų salas... Iš jų visuomet mum visokios nelaimės eina... – O, taip, – pritaria mano palydovas, – mes visus anglus iš salų sugrūsime į jūrą. Nė vieno anglo saloje nepaliks. Tegu prilaka visi, niekšai tokie. Kad jų veislės nepalikėtų! – Bet, mano nuomone, – toliau skuteriojasi smuklininkas, – pabrėžiu, mano asmenine nuomone, dėl mūsų nelaimių visų kalčiausi yra žydai. [Kad žydų nebūtų, tai ir karo nebūtų buvę. Žydai, vis tie žydai], pabrėžiu, mano asmenine nuomone... – O, taip, – pritaria mano palydovas, – žinoma, vis tie žydai. Mes visus pasaulio žydus surinksim. Visus iškarsim. Ant šakių pakratysim. Ir varo gi jiedu šitokią politiką, – kad juos kur uošvė raitoji! Vienas kriokia, kitas gargaliuoja. Vienas kala, kitas zalatija. Man beklaušant judviejų kalb[os] darosi šilta ir akyse marga. „Ot, po velnių, tai įkritau tai blusa į sirupą, – galvoju sau, seilę rydamas, – su šitokiu kvailu velniu palydovu taip atvirai kalbėjau! Juk dabar aš jau galutinai baigtas! Tai kas, kad liudininkų nebuvo, – valdžios akyse vis tiek bus jo teisybė, ne mano, o jis gi viską dabar papasakos valdžiai!“ Užmokėjęs už alų išėjau iš smuklės it tarakonų graužiamas. – Ar girdėjai, ką aš su smuklininku kalbėjau? – klausia manęs palydovas. – Buvo tai senas tamstos pažįstamas? – nežinodamas, ką atsakyti, savo režtu klausiu palydovo. – Ne! Pirmą kartą matau jį. Iš viso aš pirmą kartą savo gyvenime dabar buvau jo prakeiktoje smuklėje... – Tai aš visiškai nesuprantu tamstos kalbos prasmės, – vėl išspruko man neatsargus žodis. – O kaipgi aš su juo kitaip galėjau kalbėti? – pyktelėjęs atrėžia jis man[.] – [aš esu SS uniforma, jis manęs bijo, kitaip negali kalbėti. O aš – iš kurgi aš galiu žinoti, koks velnias jisai yra, tas kiaulė?! – visiškai pikta nusikeikė palydovas. Toliau su manimi jis vėl protingai kalbėjo. Trečią kartą trečias mano palydovas nuvedė mane Gdanskio pri[e]miesty pas savo uošvę, – kas taip pat labai griežtai prieštaravo visiem valdžios įsakymam ir draudimam. Nuvedė jis mane ir pasodino kambarį pa[gal] pečių, – va, čia sėdėk, – pasakė jis man. Sėdaus ir sėdžiu pa[gal] tą jo uošvės pečių, – ką gi daugiau darysi nesėdėjęs! Sėdžiu aš tenai valandą, sėdžiu kitą, sėdžiu trečią kaip elgeta, tiksliai poterių nekalbėdamas. Nė krust iš vietos. Nuobodu. Pikta. Jis su savo uošve kažką tenai šurum burum, o man – pečius tiksliai? Kolgi aš čia, po velnių, sėdėsiu?! Pagaliau[,] palydovo uošvė atneša ir padeda man ant stalo duonos lėkštę ir gerą pusdubenį sriubos. Makaronai! Piene virti! Pasiuto? – Še, valgyk, kad sveikas būtum, – sako man palydovo uošvė, tokia stambi, plati moteris su purvina prijuoste. Kertu aš tą sriubą, net ausys lepsi. Puikūs makaronai, nieko nepadarysi! Po velnių! Mano širdis iš karto sentimentali pasidarė. Praslinkus dar keliom minutėm plačioji uošvė vėl išvyruoja į kambarį. Šį kartą [ji] atneša lėkštę, pilną bulvių ir šviežios kiaulienos! Aš net išsižiojau iš nustebimo, – tiksliai, boba pasiuto! – Valgyk į sveikatą, – sako ji man, – mes ūkininkai. Turim dar. Mūsų nenuskriausi... Purtau šviežią kiaulieną su bulvėmis, – karališki pietūs! Plačioji uošvė išėlina trečią kartą. Šį kartą ji slenka patylomis, apsidaurydama, ar žentas nemato. Tsssss... – šnabžda ji man, prisikišusi pirštą prie lūp[os]. Prilingavo prie manęs, prisiliėjo. – Pasakyk, kaip pas jus tenai... lagery... ar tiksliai taip baisu, kaip [čia] žmonės pasakoja? O kaip elgias tenai mano žentas?.. Neskriaudžia jūsų?.. Aš – ką gi, – prisikištęs tokių karališkų pietų, kur čia geraširdė moterėlė begraudinsiu! – Ne, – sakau, – žentas kaip visi žentai: nieko pikta nedaro. Ir[,] tiksliai, jos žentas nebuvo blogas. Niekas juo nesisūsdavo. Pagaliau[,] jis buvo tiksliai eilinis kareivis, jokių aukštesnių pareigų neturėjo, – neturėjo ir progos savo temperamentui parodyti. – O[,] vargas, vargas! – dūsavo moterėlė. – Kuo gi jis kaltas! Paėmė, mobilizavo kaip kareivį... Kur paskyrė, ten turi būti... Kur žmogus pasidėsi?.. Tiksliai jam nieko nesakyk! Pamatęs pro praviras duris kitame kambarįje radijo aparatą, sakau jai: – Dabar per radiją skaito vokiečių štabo pranešimą apie karo veiksmus, – ar nebūtų galima pasiklausyti? – Oi, ne, ne, ne! – ėmė ji kratytis abiem rankom, – tai politika! Mes politikos iš tolo bijome! Trečiojo reicho piliečiai bijo per nuosavą radiją net savo štabo pranešimo klausyti! Vargšai, vargšai!“ (Balys Sruoga, *Dievų miškas*, (ser. *Lietuvių literatūros lobynas. XX amžius*, Nr. 3), redagavo Donata Linčiuvienė, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005, p. 360–365, plg. Balys Sruoga, *Dievų miškas*, mašinraštis, d. 2, 1945, in: *LLTI BR*, f. 53, b. 8, l. 309–313).

- [4] Balys Sruoga ragina žmoną Vandą Daugirdaitę-Sruogienę sunkiausiu metu prisiminti šviesiausią laiką – 1922–1923 m. Sekmines. 1922 m. Sekminės jie praleido Bavarijos Alpėse, Harco kalnuose: „Ar tau neilgu, Vandukai? Ar tos trys tiktai dienos, kartu pergyventos, širdy nieko nepaliko? Vandukai! Ar tylų vakarą Tavo siela nieko negirdi? Pasiklausyk, užsimiršk – atsimink mėlyną mėlyną toli – Bal“ (žr. Balio Sruogos 1922-06-09 ar 10 Vandai Daugirdaitei rašytą atvirlaiškį, in: Balys Sruoga, *Raštai*, t. 17, kn. 1: *Laiškai Vandai Daugirdaitei, 1919–1924*, sudarė Algis Samulionis, Neringa Markevičienė, parengė Neringa Markevičienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2021, p. 204).
- Vanda Daugirdaitė apie 1922 m. Sekmines rašė: „Gaunu tavo atvirutes iš kalnų, iš saulės, aukštybių – ir drauge su tavim džiaugiuos, apsvaigstu, sapnuoju... Aš dabar tokia laiminga – tokia šventė mano sieloj. Aš nežinojau, kad tavo džiaugsmas gali man tiek laimės duoti. Baliuk, Baliuk, aš matau tave saulėtoj kalnų viršūnėj – tu šauki mane, aš girdžiu, girdžiu! Ir tavo balso aidas kalnuose mano širdį virpina – užmerkiu akis ir skęstu tame saulėtame aide. Baliuk, Baliuk, kokia aš laiminga, kad tu mane myli!“ (Vandos Daugirdaitės atvirlaiškis Baliui Sruogai, iš Berlyno – į Miuncheną, 1922-06-28, in: *Ibid.*, p. 217); „Dieve, Dieve, kokie mes esam laimingi ir kokia šviesi mūsų saulė, kokia didelė mūsų laimė!“ (Vandos Daugirdaitės laiškas Baliui Sruogai, iš Berlyno – į Miuncheną, 1922-06-30, in: *op. cit.*, p. 217); „Einu gatve ir kartoju – Baliuk mano, Baliuk, – ir glostau mintyse tave ir bučiuoju. Skaitau dienas ir valandas, gyvenu mintimi, kada būsiu su tavim! [...] Man nesvarbu kur, bile tik su tavim ir kad gražu būtų. [...] Tu spresk! Nes šandie aš negaliu galvot – man taip ilgu tavęs. Ach, aš šandie tik tave glausčiau ir mylėčiau“ (Vandos Daugirdaitės atvirlaiškis Baliui Sruogai, iš Berlyno – į Miuncheną, in: *op. cit.*, p. 197–198).
- „Buvo puikus pavasaris, pievos žydėjo, kalnai buvo dar padengti sniegu. Ėjom pėsti daug kilometrų, kėlėmės gan aukštai – praleidom nepamirštamas dienas...“ (Vandos Sruogienės pastaba, reaguojant į 1922-05-30 jai į Berlyną iš Miuncheno adresuotą Balio Sruogos laišką, žr. in: *op. cit.*, p. 198)
- 1923 m. Sekminės Balys Sruoga ir Vanda Daugirdaitė sutiko Tiuringijoje (Saalfeld). Po šios išvykos Balys Sruoga apibūdino savo savijautą: „Šiandien gavau tavo atvirutę ir mintys kažkaip pinas. Negaliu susitvarkyti, susikaupti. Turbūt iki atostogų jau mokintys negalėsiu – po galvas sukas Saalfeldas, kalnai, miškai, ežerai, pašėlusi laisvė ir pilnybė!“ (Balio Sruogos laiškas Vandai Daugirdaitei, iš Miuncheno – į Berlyną, 1923-07-02, in: *op. cit.*, p. 354).
- Vanda Daugirdaitė liudijo: „Turbūt aš esu laimingiausias pasauly žmogus! Baliuk! Kokia ši vasara dėl manęs laiminga! Kalnai, pievos – Tu toks mano, toks geras[...] Baliuk, aš tave noriu stipriai pabučiuoti – Baliuk, tu mane priglausk ir pabučiuok! Aš tokia jaučiuosi laiminga. Tu mano!“ (Vandos Daugirdaitės atvirlaiškis Baliui Sruogai, iš Berlyno – į Miuncheną, 1923-06-29, in: *op. cit.*, p. 355).
- [5] 1944 m. gegužės 10 d. Vanda Sruogienė išsiuntė Baliui Sruogai 750 gr. siuntinį nr. 36, kuris buvo „gautas“ („Tirpyti lašinukai 250 gr., tabokos 2 rūšių, 2 sąs[iuviniai] papirosinio popieriaus, Meno parodos katalogas, marmelado“) (Vanda Sruogienė, „Sąrašas siuntinių, siųstų į Stutthofą“, žr. rinkinys „Koncentracijos stovykla Stutthof (1939–1945)“, in: BLKMC BS). Siuntinys perduotas per Vokietijos karinio pašto tarnybą (su pažyma „Feldpost“); 1944 m. gegužės 16 d. Vanda Sruogienė išsiuntė Baliui Sruogai 3 [kg.] ir 800 [gr.] siuntinį nr. 37, kuris buvo „gautas“ („Duonos 1 1/2 [kg.], sviesto 500 gr., lašinių 400 gr., dešros 200 gr., arbatos, kavos, cukraus 250 gr., medaus 300 gr., truputis tabokos, 5 dėžutės papirosų (100 št[ukų])“) (Idem, in: *Ibid.*).
- [6] Daliai Sruogaitei („Für Daliukas“) skirtas šio laiško priedas – Balio Sruogos laiškas-straipsnis „Die Romantika des Theaters“ – „Teatro romantika“ (jis parengtas atskirai, žr. toliau sekantį 1944-05-28 laišką).
- [7] Napoleon Bonaparte (1769–1821), Prancūzijos imperatorius.
Balys Sruoga iš atminties cituoja Napoleono žodžius: „Vom Erhabenen zum Lächerlichen ist nur ein Schritt“ („Nuo didingo iki juokingo – tik vienas žingsnis“).
- [8] Marija Nemeikšaitė (1886–1970), pedagogė, žurnalistė, Balio ir Vandos Sruogų šeimos bičiulė: „Marytė ir Juzukas Nemeikšai buvo nuostabūs žmonės. Abu nevedę, visą gyvenimą globojo ne tik vaikus našlaičius, bet ir suaugusius, nelaimių ištiktus. Net iš Sibiro tremties daug grįžusiųjų pirmiausia prieglobstį rasdavo pas juos. Puikūs, vakarietiški modernūs Marytės vaikų darželis vokiečių įsakymu buvo uždarytas, juodu iškraustyti iš šviesaus jaukaus buto Putvinskio gatvėje. Dabar gyvena netoli Karo ligoninės, kur Juzukas gydė aptemusių akių ar visai aklus ligonius. Ne iš vieno girdėjau, kad tai stebuklingas auksinių rankų daktaras. Jo kišenės visada buvo pilnos saldinių vaikams, o laiškėlius dažnai pasirašinėjo „Žmogutis su barzdele“. Marytė išgelbėjo keletą savo darželio baldelių, ir jos kambarį visi sėdėjom ant mažų baltų kėdučių prie tokių pat vaikiškų staliukų. Buvo nostalgiskai jauku, nes ir aš savo mokslus buvau pradėjusi prie tų pačių staliukų. Balys Marytę vadino „Maryte širdele“. Ji iš tiesų buvo plačios, geros, meilės kupinos širdies, neapsakomo jaukumo visiems nuskriaustiesiems“ (Dalia Sruogaitė, *Atminties archeologija*, redagavo Donata Linčiuvienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2012, p. 71–72).
- [9] Dalia Sruogaitė pas senelį Kazimierą Daugirdą Būgiuose atostogavo nuo 1944 m. birželio pradžios. Vanda Sruogienė iš Vilniaus į Būgius atvažiavo birželio viduryje: „Būgiuose dienos buvo ramios, man net nuobodžios, todėl dažnai dviračiu dumdavau į Vieکشnius. Ponia Elžbieta Biržiškienė, trijų profesorių motina, jau buvo amžiams atgulusi Vieکشnių kapinaitėse, tad nebeužsukau į jos namus, kur kieme, prie malkinės, visuomet pasistatydavom arklių atvykę į miestelį su reikalais. Tiesa, ištikimosios tarnaitės Anusė ir Elzikė Biržiškų name tebegyveno, bet mane traukė pažintys su jaunesniais žmonėmis. Štai šventėm Vieکشnių gimnazijos (anksčiau buvo tik progimnazija) 33 metų sukaktį ir pirmosios laidos išleistuves su prideramomis iškilmėmis ir gausiomis vaišėmis. Pasigesta kompozitoriaus Jeronimo Kačinsko, lankiusio čia progimnaziją ir žadėjusio pabaigtuvėse dalyvauti. Buvo ir muzikos, ir šokių, ir dainų, ir daug daug linksmybių, gaivinusių gražios ateities viltis. Dažnai skambindavau gimnazijos fortepijonu, nes rudenį buvau pasiryžusi muzikos mokykloje peršokti bent vieną klasę. Užsukdabvau į netoliese esančią Vieکشnių ligoninę, kurią prof. Mykolas Biržiška pastatydino savo tėvo atminimui. Čia daktaras Benius Jankauskas ir jo seserys pavaišindavo arbata su uogiene. Tauškėdavom apie nelabai rimtus dalykus, apie karą visai neužsimindami. Vasara žadėjo daug įdomybių. Birželio vidury atvažiavo mama ir teta Zosė (Sofija Gedvilienė) su penkiamečiu sūneliu Gabriuku (Gabrieliumi). Dienos buvo skaidrios, kažkas kažkur kariavo, jokios invazijos mums negrėsė“ (Dalia Sruogaitė, *Atminties archeologija*, redagavo Donata Linčiuvienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2012, p. 73).